

گرما به‌ها، عناصر کالبدی و تزئینات

سیده سارا محمدی

دانش آموخته دکتری باستان‌شناسی، گرایش دوران اسلامی
sarehmohamadi.6300@gmail.com

چکیده

توجه به نظافت و شستشوی به زمان پیروان آیین مهر و زردشت بازمی‌گردد که آب مظهر پاکیزگی از قداست و اهمیت فوق‌العاده برخوردار بوده تا دوران اسلامی که برای انجام فرائض مذهبی می‌بایستی بدو پاک و تمیز باشند، چرا که قبولی عبادات به طهارت جسم منوط شده است، به همین جهت به ساخت گرما به‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. تمام شهرها و روستاها در کنار مساجد ساخته می‌شده و مردم در احداث آنها هم چون مساجد سعی وافر داشته‌اند، در این راستا علاوه بر همت مردم عادی، خیرین و مؤمنین در اهداء زمین و ساختن و وقف کردن آن تلاش بی‌امان داشته‌اند. پژوهش پیش رو با استفاده از روش توصیفی و کتابخانه‌ای علاوه بر بررسی گرما به‌ها و عناصر کالبدی، به بررسی تزئیناتشان نیز می‌پردازد.

واژگان کلیدی: گرما به‌ها، عناصر کالبدی، تزئینات.

مقدمه

در دوران اسلامی با توجه با اهمیت نظافت و طهارت در فرهنگ اسلامی حمام از جهات گوناگون مانند بهداشت و نظافت و خواص درمانی آن همیشه مورد توجه بوده و از این حیث معماری آن از اهمیت بسزایی در شهرها برخوردار بوده است و تقریباً پس از مسجد و مدرسه مهم ترین بنای شهری و یکی از ارکان مهم شهرهای اسلامی و روستایی محسوب می شود، و عموماً ایجاد آنها در یک فضا با توجه به تأمین آب بهداشتی و خروج فاضلاب و غیره طراحی می شده است. حمام‌ها ابتدا به عنوان محل غسل کردن و وضوگرفتن ضمیمه مسجد گردید و افزون بر مسجد و بازار، یکی از شاخص های شهرهای اسلامی شد و در بسیاری موارد، محله های شهرها پیرامون آن تشکیل می گردید (پاپادوپولو، ۱۳۷۴: ۱۹۵)؛ در نهایت حمام‌ها اغلب در گذرگاه های عمومی، راسته بازارها و نزدیک مساجد بنا می شد. این بنا که دارای معماری و تزئینات چشمگیر بوده در سراسر ایران دیده می شود، به گونه ای که تأثیر چشمگیر بر ساختار معماری و تزئینات سایر بناهای معماری داشته و در هر دوره تاریخی و هر شهرستانی یک سبک معماری را داشته است.

۱. وجه تسمیه حمام

حمام واژه عربی است و از ریشه ح م م، برگرفته از حمیم به معنای آب گرم (خلیل بن احمد، ذیل «حم»: جوهری، ذیل «حمم») است. در زبان فارسی، علاوه بر حمام، واژه گرمابه نیز رایج است که به قولی، از گرم و آبه (ساختمان) تشکیل شده و به قیاس کلماتی نظیر سردابه (ساختمان سرد) و گورابه (قبرستان یا مقبره) به معنای محل آب گرم است (پیرنیا، ۱۳۸۱: ۱۹۷).

۲. پیشینه استفاده از حمام

در بین اقوام مختلف از قدیم الایام آیین شستشو، تطهیر و غسل از اهمیت بخصوصی برخوردار بوده است. در ایران از دیرباز اهمیت فوق العاده ای برای نظافت روح و جسم خویش قائل بوده اند و لذا اهتمام ویژه ای در ساخت و راه اندازی گرمابه‌ها از خود نشان داده اند (کیانی، ۱۳۸۶: ۲۴۳).

طبق مدارک موجود سابقه مراسم شستشو در ایران زمین به پیش از زمان زرتشت می رسد و به نظر می آید که مهرپرستان، برای انجام مراسم مذهبی می بایستی به مدت سه روز و سه شب در فواصل معین غسل کنند تا قادر گردند در برنامه های دینی شرکت جویند. اهمیت آب در آیین مذکور به حدی بود که می بایست همراهی ها، یعنی عبادتگاه هایشان، در محلی قرار گیرد که آبی روان از کنارش بگذرد یا اینکه در کنار چشمه سازی قرار داشته باشد. به این ترتیب یکی از اعتقادات آیین مهرشستشو و حمام رفتن به عنوان یک فریضه مذهبی بوده است (رضی، ۱۳۵۹: ۸۸).

در آیین زرتشت به چگونگی تطهیر اشاره شده: «از آن جمله کلیه مؤمنان پس از بیداری از خواب بایستی سه مرتبه از آرنج تا سردست و سپس از پس گوش تا زنج، و از میان سر و نیز پاها تا ساع بشویند و آنگاه مراسم مذهبی به جای آورند (زند و پازند باب ۷۴)».

در آیین مزدیسنا نیز پاکیزگی جسم و روان از اهمیت ویژه ای برخوردار بود و از آن به «اشویی» یاد شده است. براین اساس، پاکیزگی جسم و روان از نعمات بزرگ شمرده می شد. به همین جهت برای دور نمودن آلودگی و گناه همواره شست و شومی کردند و معابدی برای آنها تفرشته و پاسدار آب، برپا کرده بودند که اگرچه از تشریفات آن مکان اطلاع

کاملی نداریم، ولی به احتمال قوی مراسم تطهیر با آب انجام می‌گرفته است. در معبد ناهید بیشابور حرکت آب در معبد نشان از رسمی دیرینه دارد که با تعقیب آن می‌توان بخشی از تشریفات تقدس آب را بیان کرد. در آئین زرتشت نیز به چگونگی تطهیر اشاره شده است؛ از آن جمله مومنان پس از بیداری از خواب باید سه مرتبه از آرنج تا سردست و سپس از پس گوش تا زنج، و از میان سرو نیز پاها (تا ساق) بشویند و آنگاه مراسم مذهبی به جای آورند (معین، ۲۵۳۵:۳۸۶). در کارنامه اردشیر بابکان نیز تن به آبن کردن به معنای حمام کردن آمده است (فخاری تهرانی، ۱۶۸۱۶۶:۱۳۶۶). اما براساس افسانه‌های ایرانی، نخستین حمام را جمشید پیشدادی با سنگ و گل و گچ ساخت (طبری، ج ۱۳۵۲:۱۷۵، ابن بلخی، ۱۳۸۵:۳۲). در معبد شوسین (گیمیلین) در تل آشمر، در بین‌النهرین، از دوره سومریان جدید حمامی آجر فرش، متعلق به هزاره سوم قبل از میلاد، کشف شده و کاخ ماری در بابل قدیم در هزاره دوم قبل از میلاد نیز حمام داشته است (مجیدزاده، ۹۰:۱۱۳-۱۳۸۶).

کاوش‌های باستان‌شناسی سال‌های اخیر مربوط به تخت جمشید موید آن است که در زمان هخامنشی استفاده از نوعی حمام معمول بوده است. در کاوش‌های تخت جمشید بقایای یکی از حمام‌های خصوصی این دوره در یکی از کاخ‌های آن کشف گردیده است. این کاخ در برزن جنوبی تخت جمشید و در خارج صفا آن ساخته شده بود (تجویدی، ۲۵۳۵:۱۷۳).

حمام در دوره‌های اشکانی و ساسانی بیشتر در مجاورت کاخ‌ها و قصرها و حتی در داخل آنها و یا درون شهرها و محلات ساخته می‌شد، مانند کاخ آشور.

ظهور اسلام در اوایل قرن هفتم میلادی، سرنوشت هنری و سیاسی بسیاری از کشورها تغییر یافت و دیری نپایید که قدرت روزافزون اسلام از شرق تا هند و از غرب تا اسپانیا گسترش یافت. بدین ترتیب هنرهای مختلف به ویژه معماری دست خوش دگرگونی گردید. به عنوان مثال از آن جا که اهمیت طهارت و پاکی برای مسلمانان به جایی رسید که النظافه من الایمان شعار هر مسلمان گردید و فضای شست و شو، یعنی حمام‌ها از همان آغاز، در میان فضاهای معماری شهری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار شد. تاکید اسلام بر نظافت و پاکیزگی تا آن جااست که پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «ان الاسلام نظیف فتنظفوا فانه لایدخل الجنة الجنة الانظیف، همانا اسلام پاکیزه است. پس شما پاکیزه باشید؛ زیرا جز فرد پاکیزه وارد بهشت نخواهد شد» (فریدونی، ۱۳۸۴:۱۲۵).

در آغاز دوران اسلامی ساخت حمام‌های عمومی با مخالفت‌هایی از جانب برخی مسلمانان متعصب مواجه شد. آنان حمام را تجملی بیهوده می‌دانستند که پیامبر و صحابه از آن چشم پوشیدند و می‌گفتند حمام مکانی است که در آن عورت انسان آشکار می‌شود، صدا در آن میپیچد و صدای قرآن در آن شنیده نمی‌شود (الحبلی الشافعی، ۱۳۷۵:۳۷). به زعم این مخالفان، حمام‌های عمومی از جانب عامه مسلمانان، که توان و امکان کافی برای ساخت حمام در منزل شخصی خود نداشتند، با استقبال مواجه شد و به سرعت جایگاهی مهم در کنار دیگر انبیه اسلامی هم چون مساجد، مقابر و مدارس کسب کرد (پاپادوپولو، ۱۳۶۸:۱۰۷).

بدین ترتیب فضای شستشو، یعنی حمام‌ها از همان آغاز، در میان فضاهای معماری شهر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود.

در دوره عباسیان ایجاد حمام‌ها در شهرهای مختلف رو به گسترش نهاد و طبق مدارک تاریخی، در قرن ۵ و ۶ هجری در قاهره ۱۱۰۷ حمام وجود داشت (مظاهری، ۱۳۴۸:۲۵۸). در دوره سلجوقی که عصر شکوفایی معماری اسلامی است تحولات چشمگیری در

ایجاد بناهای عام المنفعه مانند گرمابه‌ها مشاهده می‌شود. گرچه حمله ویرانگر مغول بسیاری از شهرهای آباد عصر سلجوقی را به ویرانی کشاند، ولی منابع تاریخی نشانگر آن است که در این دوره، معماری حمامها به ویژه در شهرهای بزرگ، اهمیت فوق العاده‌ای یافت. حمام مکشوفه در حفاری‌های معبد کنگاور که متعلق به دوران سلجوقی است، یکی از اسناد معتبر توجه به ساخت حمام در ادوار اسلامی است (کامبخش، ۱۳۵۰: ۸). در دوره ایلخانی نیز همانند دیگر فعالیت‌های معماری برای ایجاد بناهای عام المنفعه حمام‌های زیادی در شهرها و روستاها به ویژه در شهرهای مورد علاقه حکمرانان ایلخانی مانند تبریز، مراغه، اردبیل و سلطانیه احداث گردید (حاج قاسمی، ۱۳۸۳: ۱۶۹). اما عصر شکوفایی حمام‌ها را باید متعلق به دوره صفویه دانست. در این دوره احداث حمام در تمامی شهرهای ایران رو به گسترش نهاد. بعد از عصر صفوی احداث حمام به شیوه گذشته ادامه یافت و نمونه‌های زیبایی (مانند حمام وکیل در شیراز) ایجاد گردید. با شروع قرن حاضر و دگرگونی در زندگی به تدریج ایجاد و گسترش حمام به سبک سابق متوقف گردید و استفاده از حمام‌های خصوصی در منازل بیشتر مرسوم و متداول شد (حاج قاسمی، ۱۳۸۳: ۱۶۹). در برخی از منابع به وجود حمام‌های خصوصی اشاره شده است، مانند مسعودی در مروج الذهب نوشته: خسرو پرویز به هنگام استحمام انگشتی با نقش آبن به دست می‌کرد (مسعودی، ۱۳۴۴: ۲۷۳، ج ۱).

۳. جایگاه حمام در بافت شهری

با توجه به تأکید ویژه اسلام بر پاکی تن و انجام دادن غسل‌های واجب و مستحب، مسلمانان به حمام سازی تشویق شدند. حمام‌ها ابتدا به عنوان محل غسل کردن و وضو گرفتن ضمیمه مسجد گردید و افزون بر مسجد و بازار، یکی از شاخص‌های شهرهای اسلامی شد و در بسیاری موارد، حمام‌ها اغلب در گذرگاه‌های عمومی، راسته بازارها و نزدیک مساجد تشکیل می‌گردید (پاپادوپولو، ۱۳۷۴: ۱۹۵). حمام از اهمیت بسزایی در شهرها برخوردار بوده است و تقریباً پس از مسجد و مدرسه مهم ترین بنای شهری محسوب می‌شود (کیانی، ۱۳۸۶: ۲۴۸). در شکل‌گیری فضاها و بخشهای حمام عوامل متعددی نقش داشتند که مهم ترین آن را می‌توان تنظیم دما، رطوبت، مسیر دسترسی، قرارگیری در داخل یک بافت شهری، آب‌های روان و ایجاد راه‌های خروجی برای فاضلاب دانست (کیانی، ۱۳۸۶: ۲۴۸). حمام را معمولاً پایین تراز سطح گذر می‌ساختند تا «سوار شدن آب» بر منبع آن ممکن و فضاهای آن گرم تر باشد، همچنین رفت و آمد مشتریان کمتر در معرض دید عابران قرار گیرد (طوفان، ۱۹۹۹: ۸۴). حمام قصرالحمراء میان حیاطها و تالارها، و کاملاً در زیر سطح همکف این مجموعه، ساخته شده است. در برخی نواحی، از جمله اصفهان، به سبب وفور آبهای سطحی، حمام در سطح زمین ساخته می‌شد (فخاری تهرانی، ۱۳۸۴: ۲۰). با ایجاد شبکه لوله‌کشی آب، به تدریج حمام‌ها را هم سطح معابر بنا کردند. ایجاد حمام‌ها در یک مکان با توجه به تأمین آب بهداشتی و خروج فاضلاب و غیره طراحی می‌شده است. برای مثال، می‌توان قنات شهرآباد کرمان را که برای تأمین مجموعه بناهای گنجعلی خان در میدان شهر ساخته شده، یاد نمود. گاهی اوقات با وجود آنکه آب نهر روان در کنار حمام‌ها وجود داشت با زدن چاه زه آب حمام‌ها را تأمین می‌کردند. به همین ترتیب برای دفع فاضلاب مالکین حمام‌ها سعی

می‌کردند به گونه‌ای فاضلاب را از محل دور نگهدارند (کیانی ۱۳۸۶: ۲۵۰).

از طرفی در منابع تاریخی می‌خوانیم که فاضلاب برخی از حمام‌های بغداد تا زمان مقتدی عباسی به دجله می‌ریخت. وی دستور داد که مجاور هر حمام چاهی حفر شود و آب‌های آلوده را در دجله نریزند (فقیهی، ۱۳۵۷: ۷۳۹).
همچنین در وقفنامه ربع رشیدی تأکید شده است که چرکاب حمام‌های ربع رشیدی در نهر آب پاک وارد نشود (رشید الدین فضل الله، ۱۳۵۰: ۲۰۸).

۴. کارکردهای اجتماعی. فرهنگی حمام‌ها

مبادله اطلاعات: حمام که احتیاج عمومی را از جهت نظافت و بعضی تکالیف مذهبی تامین می‌کرده، برای بالابردن سطح بهداشت و سلامت عمومی یک عامل بزرگ به حساب می‌آمده است و از جهتی مرکز خبرها و اطلاعات اجتماعی بوده (باستانی پاریزی، ۱۳۶۸: ۴۹).

تفریح و گذراندن اوقات فراغت: در گذشته که وسایلی چون ماشینی چون اتومبیل، تلویزیون، سینما و... برای مردم عادی وجود نداشت. اگر فرصت و فراغتی برای آنها پیش می‌آمد وقت خود را به گفتگو و دید و بازدیدهای دوستانه سپری می‌کردند (راوندی، ۱۳۷۱: ۵۴۷). همچنین حمام، محل وقت گذرانی، تفریح و ملاقات دوستانه بوده، خصوصاً زنان که بیشتر اوقات خود را که دور از اجتماع و در چهار دیواری خانه سپری می‌کردند، رفتن به حمام بالاترین وسیله شادی و تفریح به شمار می‌آمد و آنها قرار ملاقات‌های دوستانه خود را در حمام می‌گذاشتند (هانری، ۱۳۷۸: ۱۶۹). مذاکرات خصوصی خانم‌ها با یکدیگر در حمام صورت می‌گرفت، تازه‌ترین رویدادهای شهری را با یکدیگر در میان می‌گذاشتند (پولاک، ۱۳۶۱: ۲۴۷).

گرمابه‌ها کاربرد مهم دیگری هم داشتند که مربوط به مناسبت‌ها می‌شد. در این گونه مناسبت‌ها معمولاً گرمابه از طرف یک عده خاص قرق (رزو) می‌شد. طبقه بندی این نوع حمام‌ها برحسب نیاز مشتریان بود و شامل موارد زیر می‌شد:
حمام زایمان: این حمام برای نوزاد، مادر و همراهانشان برگزار می‌شد و با شادمانی همراه بود.

حمام عافیت: حمامی بود که بیمار پس از بهبودی کامل و به شکرانه سلامت و زدودن کامل بدن از بیماری برگزار می‌شد.

حمام ویژه اعیاد مذهبی: مخصوص اعیاد مذهبی بود که حمام عید نوروز هم در کنار آنها با مراسم خاص و جالبی انجام می‌شد.

حمام تشرف: هنگام عزیمت به سفرهای زیارتی یا دیدار بزرگان با نیت خاص خود انجام می‌شد.

حمام عروسی: قبل از مراسم عروسی برای عروس و داماد و همراهان و بستگان آنها به طور جدا برگزار می‌شد.

حمام آشتی و برادری: هنگامی که قهر میان دو نفر تبدیل به آشتی می‌شد به حمام آشتی کنان می‌رفتند تا همانگونه که کینه‌ها را از روح می‌زدایند، تن و بدن خود را هم پالایش و تطهیر کنند.

۵. تقسیم بندی حمام‌ها

حمام‌های عمومی را می‌توان به چند گروه طبقه بندی کرد:

نخست حمام‌هایی که به صورت متناوب در طی روز تبدیل به مردانه و زنانه می‌شدند

یا چند روز هفته مختص مردان و روزهای دیگر برای زنان بوده است. گاهی اوقات حمامهایی متصل به هم بنا می‌شد که یکی اختصاص به مردان و دیگری اختصاص به زنان داشت، مانند حمام علی قلی آقا در اصفهان، بالاخره زمانی حمامها متصل به هم احداث گردید که یکی برای استفاده مسلمان و دیگری به غیرمسلمان تعلق داشت، مانند حمام چهار فصل اراک. همچنین طبق مراسم آن زمان، حمامی، با بوق و شیپور مخصوص، دایر بودن حمام را به آگاهی عموم می‌رساند (کیانی، ۱۳۸۶: ۲۴۹). حمام عمومی: حمام‌های عمومی در زمره مهم ترین تأسیسات مدنی برای خدمات رسانی همگانی در شهرهای اسلامی به شمار می‌رفتند و عمده ترین عوامل پیدایش آن عبارت بود از:

- عدم تمکن و توان مالی اکثر مردم برای ساخت حمام‌های اختصاصی در خانه‌ها
- درآمد و سود قابل توجه حمام‌های عمومی

ضرورت وجود حمام عمومی در نزدیکی اماکن مقدس به ویژه زیارتگاه‌ها، اسناد و مدارک و آمارهای تاریخی مؤید فراوانی حمام‌ها در شهرهای اسلامی است. به عنوان مثال «یعقوبی (۵۲۸۲هـ)»، تعداد حمام‌های شهر بغداد را ده هزار باب و صائبی (۵۴۴۸هـ) رقم آن را شصت هزار باب قید کرده است. مقایسه این دو رقم نشان می‌دهد که افزایش تعداد آنها در این فاصله به دلیل رشد جمعیت و توسعه شهر بغداد بوده است (مهجور، ۱۳۸۲: ۶۰).

۶. ساختارشناسی حمام (گرمابه)

حمام نیز همچون سایر بناهای معماری ایرانی، از الگوی فضایی معینی تشکیل شده است. از آنجایی که استحمام شامل مراحل مختلفی است، لذا حمام‌های سنتی ایران دارای فضاهایی با عملکردها و خصوصیات متفاوت بوده‌اند. در این رابطه فضاهای داخل حمام را می‌توان به سه قسمت

۱. نیمه گرم و نیمه مرطوب

۲. گرم و مرطوب

۳. بسیار گرم و بسیار مرطوب تقسیم نمود.

حمام‌های قدیمی، چه بزرگ و چه کوچک، دارای هشتی ورودی، سربینه، میانه (میان در)، گرمخانه، خزینه و فضاهای جنبی گرمخانه بوده‌اند. فضاهای الگویی در قالب سلسله مراتب معینی در کنار هم قرار می‌گیرند (پارسی، ۱۳۸۳: ۸۲). عوامل متعددی در شکل‌گیری فضاها و بخش‌های حمام نقش داشتند که مهم ترین آن‌ها را می‌توان تنظیم دما، رطوبت، مسیر دسترسی، قرارگیری در داخل بافت شهری، آب‌های روان و ایجاد راه‌های خروجی برای فاضلاب دانست (کیانی، ۱۳۸۶: ۲۴۸). ترتیب سلسله مراتب فضایی در حمام به گونه‌ای بوده که مشتریان پس از دخول به حمام و گذر از دالان و هتی ورودی وارد بینه حمام می‌شدند. این قسمت حکم ورودی حمام را داشته و از سایر قسمت‌ها مجلل‌تر بوده و تزئینات بهتری داشته است. سپس جهت استحمام کفشها را کنده و آنها را در قسمت کفش کن که در زیر سکوی سربینه بود قرار میدادند و وارد سربینه می‌شدند. این قسمت مانند سکوی اطراف بینه را احاطه کرده و مشتریان لباس‌ها را در آنجا کنده و در گوشه‌ای قرار می‌دادند (قبادیان، ۱۳۸۵: ۲۷۵).

۱-۶. فضاهای دورنی حمام

ورودی

نخستین عنصر درخور بحث در معماری حمام، به ترتیب ورود به آن، سردر و در ورودی است. کف ورودی از فضای داخل حمام بالاتر بود. ورودی اغلب حمامها دارای تزئینات مختلفی از جمله اسلیمی، کاشی کاری، آجرکاری بوده است. به دلیل درون گرا بودن حمام و ارتباط کم آن با فضای بیرون ورودی نقش بسیار مهمی را در رابطه با فضای بیرونی ایفا می‌کرد. مهم ترین هدف در ترکیب و طراحی فضای ورودی حمام‌ها، جلوگیری از تبادل حرارتی ناخوشایند و غیرقابل کنترل بین فضای بیرون و فضای درون حمام بوده است و وارد شونده‌گان یا خارج شونده‌گان از حمام در معرض تغییر ناگهانی هوا قرار نگیرند و انتقال از درون به بیرون و حرکت در خلاف این جهت به تدریج صورت گیرد (سلطان زاده، ۱۳۷۲: ۶۴). ورود به حمام‌ها به دلیل حفظ گرمای داخل حمام و تبادلات حرارتی دارای سلسله مراتبی است.

در برخی حمام‌ها ورودی بسیار خاص بوده است، مثلاً ورودی حمام روستای کردشت اهراز پشت بام بنا بود که با یازده پله به رختکن می‌رسید (مخلصی، ۱۳۷۱: ۱۴۷). پیش‌طاق ورودی حمام‌ها غالباً با کل بنا متناسب بود، گاهی پیش‌طاق‌های ورودی حمام‌ها را، از لحاظ ارتفاع و حجم، نسبت به بناهای مجاور بسیار شاخص طراحی می‌کردند (سلطان زاده، ۱۳۷۲: ۶۵).

از جمله شاخصه مهم ورودی‌ها تزئینات زیاد و متفاوت با سایر قسمت‌ها، تفاوت ارتفاع نسبت به فضاهای حمام و تغییر سطح نسبت به فضای بیرونی می‌باشد، همچنین در اکثر ورودیها طاق و قوس دیده می‌شود. این خصوصیات بیانگر تفاوت فضایی آن نسبت به سایر بخش‌هاست (تهرانی، ۱۳۹۲: ۶۵).

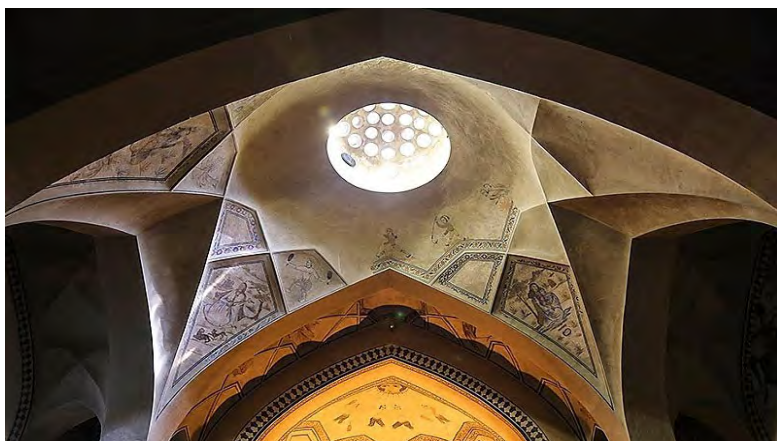
هشتی

ورودی حمام غالباً هشتی در داری بود که برای جلوگیری از دیده شدن فضای آن از بیرون، در با زاویه به هشتی گشوده می‌شد. هرچند که در بیشتر موارد شکل این فضا

نیز هشت ضلعی است ولی هشتیهای به شکل مربع، مستطیل یا چند ضلعی‌های دیگر نیز وجود دارد. بنابراین هشتی با عدد هشت هیچ ارتباطی ندارد. به تعبیری منظور از هشت چیزی است که از بخش‌های داخلی بنا بیرون زده باشد. هشتی‌ها عمدتاً تا فاقد تزئینات ویژه‌ای هستند. معمولاً در هشتی‌ها عناصری همچون سکو، چراغدان و پلکان برای رفتن به بام تعبیه شده است (طیسی، ۱۳۹۰: ۲۲).

تصویر ۱. ورودی حمام (عکس از نگارنده)

تصویر ۲. هشتی حمام (عکس از نگارنده)

بینه

بینه در بین ورودی حمام و گرم خانه قرار می‌گیرد و هوای آن را نیمه گرم می‌کردند تا مراجعان یکباره با هوایی گرم مواجه نشوند و همچنین در هنگام خروج از گرم خانه، یکباره در هوای متفاوت بیرون قرار نگیرند. در حمام‌های دوره اسلامی پس از گذشتن از ورودی به راهرویی باریک و پیچ دار که به دهلیزی ختم می‌شود، وارد می‌شویم. پس از عبور از این دهلیز یا به درون فضایی به نام بینه می‌گذاریم. هیچگاه این گذرها به صورت مستقیم ساخته نمی‌شدند، زیرا در این صورت حرارت بینه بیرون می‌رود (گنج نامه ۱۳۸۳: ۷).

بینه یا سربینه یک حیاط سرپوشیده بود که وسط آن حوض بزرگی قرار داشت و جای آماده شدن برای استحمام یا خروج از حمام بوده که معمولاً اطراف بینه سکوهایی بلند دیده می‌شد و در آنجا رخت می‌کنند^۱. در این هنگام متصدی حمام به آن‌ها دولنگ میداده که یکی را دور کمر و دیگری را روی دوش انداخته و خود را خشک می‌کردند (قبادیان، ۱۳۸۵: ۲۷۵).

فضای بینه از نظر مساحت و تزئینات از سایر فضاها مشخص تر بوده و عموماً به شکل هشت گوش و چهار گوش ساخته می‌شده است. در اطراف آن سکوهایی نشیمن رخت کن و در زیر سکوها حفره‌های جای کفش تعبیه شده و در بالای سقف گنبدی شکل حمام‌ها، انواع نورگیرها قرار داشته است. بینه همان فضایی است که در نوشته‌های نویسندگان اسلامی چون ابن اخوه، ابن بطلان و محمود واصفی از آن با نام خانه اول یاد میشود که هوای سردی در آن حاکم است (نوری شادمانی، ۱۳۸۵: ۲۳). به دلیل اهمیت این فضا تزئینات زیادی با رنگ‌های زیبا و مختلف در آن به کار رفته است. بانی حمام تنها در پی کسب درآمد نبوده بلکه سلامتی جسم و روان مشتریان را نیز مد نظر داشته و با کمک هنرمندان از تزئیناتی چون کاشی کاری (هفت رنگ، معرق، معقلی)، آجرکاری، حجاری، کاربندی، نقاشی، گچ بری و آهک بری (ساروج بری) برای ایجاد آرامش روحی در فضاهای مختلف حمام و در حین انجام اعمال مختلف در این فضاها استفاده کرده است (رشید نجفی، ۱۳۸۸: ۳۰). بیشترین این تزئینات در قسمت سربینه به کار رفته است. بیشترین شکل هندسی که در سربینه‌ها مشاهده می‌شود شکل هشت ضلعی است. این فرم را می‌توان ناشی از سازه سقف این قسمت دانست. در واقع، به دلیل اینکه از گنبد برای پوشش سقف استفاده می‌شده مناسب ترین فرم همان هشت ضلعی است.

۱. استاد حمامی در کنار یکی از آن سکوها یا بالای یکی از سکوها می‌نشست و جعبه دخل را هم بغل دستش می‌گذاشت.

گرمابه‌ها، عناصر کالبدی و تزئینات
سیده سارا محمدی

صص ۱-۱۹

تصویر ۳. بینه حمام (عکس از نگارنده)

میان در

فضای بین گرمخانه و بینه را «میان در» می‌گفتند که معمولاً سرویس‌های بهداشتی در آنجا قرار داشتند (گنج نامه ۱۳۸۳: ۷). قسمت میان در معمولاً از طریق یک یا دو راهروی مجزا به مستراح‌ها و اطاق‌های تنظیف ارتباط داشت. اتاق تنظیف یا نظافت خانه جهت نظافت بدن، حنابندی و حجامت استفاده می‌شد. فضای میان در معمولاً به صورت هشتی یا یک دالان باریک و دارای ارتباط غیرمستقیم با بینه، گرمخانه، مستراح و اطاق تنظیف بود و علاوه بر مسیر ارتباطی عملکرد آن تنظیم تبادل حرارتی و رطوبتی و همچنین ایجاد فاصله و حریم بصری بین قسمت‌های مختلف حمام بوده است (قبادیان، ۱۳۸۵: ۲۷۵). میان در به دو صورت هشت ضلعی یا مربع اجرا می‌شده و سقف آن که کلمبه یا ترکیب یا کاربرندی بسیار ساده‌ای بود (پارسی، ۱۳۸۳: ۵۴). این فضا را می‌توان اصلی‌ترین فضای ارتباطی دانست. میان در ارتباط با فضای سربینه و گرمخانه ترسیم شده و برای نشان دادن ارتباط نداشتن مستقیم سربینه و گرمخانه درهای آن جدای از هم و در ارتباط غیرمستقیم از هم ترسیم شده است. این فضا محلی برای عبور است، نه مکث و توقف. تزئینات میان در به صورت نقوش هندسی و مقرنس و آجرکاری و یا فاقد تزئینات است.

ژوئیه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تصویر ۴. میان در حمام (عکس از
نگارنده)

گرمخانه

گرمخانه محل شستشو و تطهیر بدن و یکی از بخش‌های مهم در حمام‌هاست که پس از عبور از میان در به آن وارد می‌شوند. گرمخانه افراد به شست و شوی خود می‌پردازند. در مجاور فضای گرمخانه در بعضی از حمام‌ها که بزرگ‌تر و مجلل‌تر بوده‌اند استخری به نام چهار حوض قرار داشته است (قبادیان، ۱۳۸۸: ۲۸۸). دلاک‌ها نیز در این قسمت وجود دارند و به شست و شوی افراد می‌پردازند. گرمخانه دارای سقفی بلند و فضایی وسیع جهت شست و شوست. بررسی حمام‌های قدیمی نشان می‌دهد که سقف این بناها بلند بوده و با گنبدهایی (کلمبه، ترکیب، کاربندی و عرقچین) پوشانده شده‌اند: گنبد سرپینه، گنبد اصلی گرمخانه و گنبد‌های کوچک‌تر متعلق به فضاهای جانبی (رشیدنجفی، ۱۳۸۸: ۲۴) که در نگارها نیز ترسیم شده‌اند. گرمخانه به نسبت سرپینه ورودی از تزئینات کمتری برخوردار بوده و اغلب این تزئینات به صورت آهک ترسیم شده است (تهرانی، ۱۳۹۲: ۶۷).

تصویر ۵. گرمخانه حمام (عکس از نگارنده)

خزینه
پس از عبور از گرمخانه (صحن حمام)، و بالاتر رفتن از چند پله، مشتریان از یک ورودی کوچک به صورت دولا وارد خزینه حمام می‌شدند. فضای خزینه گرم‌ترین و مرطوب‌ترین قسمت حمام است و صرف نظر از ورودی کوچک آن کاملاً محصور است (قبادیان، ۱۳۸۵: ۲۷۶). آب موجود در خزینه با دیگ بزرگی که در آن وجود دارد گرم می‌شد. مشتریان حدود چند دقیقه یا گاهی تا نیم ساعت در خزینه می‌ماندند تا بدن خیس بخورد (قبادیان، ۱۳۸۵: ۲۷۶).

سیستم تنظیم شرایط محیطی در حمام به گونه‌ای بوده که حرارت و رطوبت به ترتیب از هشتی ورودی و بینه (نیمه گرم و نیمه مرطوب) به صحن حمام گرمخانه (گرم و مرطوب) و نهایتاً خزینه حمام (بسیار گرم و بسیار مرطوب) بیشتر می‌شده است. خزینه در حمام‌های کامل سه عدد بوده که یکی برای آب گرم، یکی برای آب سرد و وسط آن دو، خزینه آب ولرم جای می‌گرفت. کسی در خزینه آب سرد و آب گرم نمی‌رفته است (پیرنیا، ۱۳۷۲: ۱۹۹). این دو خزینه منبع تأمین آب بوده و از طریق دستک‌های دو طرف خزینه می‌توانستند از آن آب برداشت کنند. قسمتی از حمام که آب را گرم می‌کرد و شبیه پاتیل بزرگ فلزی بود، «تون» یا «تیون» نامیده می‌شد و فضایی که در زیر آن برای

تصویر ۶. خزینه حمام (عکس از نگارنده)

سوخت تعبیه شده بود، «گلخن» حمام نامیده می‌شد و معمولاً محل تون در حمام‌ها به دلیل داغی و گرم بودن بیش از حد خلوت بود و کسی به آنجا نمی‌رفت. ستون‌های حمام معمولاً به شکل مارپیچ بودند که علاوه بر زیبایی موجب می‌شود تا قطرات بخار آب پس از آنکه به مایع تبدیل شد، چکه نکنند و از طریق این مارپیچ به پایین سرازیر شده و موجب ناراحتی اشخاص را فراهم نسازد.

چال حوض

در جنب خزینه، مخزن آب سرد وجود داشت که علاوه بر تأمین آب خزینه در بعضی از حمام‌ها از آن برای آب بازی نیز استفاده می‌کردند (مهجور، ۱۳۸۲: ۶۳). فضایی است وسیع و مستطیل شکل با ارتفاع متوسط، در یک سوی چال حوض سکویا چند پله برای پرش و در سوی دیگر یک فضای نیم هشت، با سطح بلند تراز سطح زمین قرار دارد که جایگاه تماشاچیان بوده است (طبسی، ۱۳۹۰: ۲۱).

تصویر ۷. چال حوض حمام (عکس از نگارنده)

فضاهای بیرونی

بام حمام

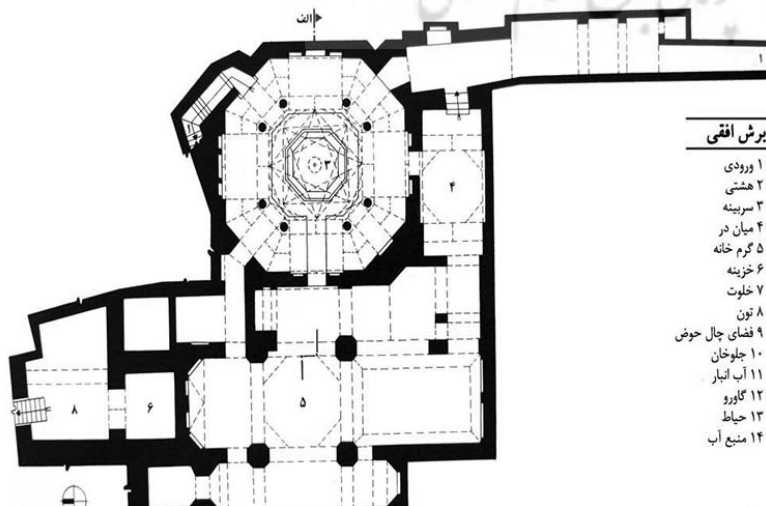
از فضای بام حمام به عنوان فضایی خدماتی استفاده می‌شده است. خانه‌ی استاد حمامی و فضای چاه و منبع نیز در بام حمام ساخته می‌شده‌اند. بام حمام همچنین محل شست و شو و آویختن لنگ‌های حمام جهت خشک شدن بوده است. از جمله عناصر تأسیساتی که در بام دیده می‌شوند باید به دودکش‌ها و گنبد‌های پوشش بام حمام اشاره کرد (طبسی، ۱۳۸۶: ۱۲۳).

تصویر ۸. بام حمام (عکس از نگارنده)

گاو چاه و گاو رو:

گاه چاه چاهی است به شکل چند ضلعی یا استوانه، که عموماً با آجر جداره سازی می‌شود و آب مصرفی مورد نیاز حمام را تهیه و تولید می‌کند. آب آن با نیروی گاو و کنترل آبکش به داخل حوض ذخیره آب بر روی بام منتقل می‌شود. گاو رو نیز فضایی معماری با سطح شیبدار است که عموماً مسقف بوده و طول آن کمی بیشتر از عمق چاه است (فخار تهرانی، ۱۳۸۴: ۲۱). بنابراین فضاهایی به فضای معماری حمام‌ها اضافه می‌شود: گاو چاه شامل یک چاه استوانه‌ای و گاه رو شامل سطحی شیب دار برای حرکت آسان گاو و همچنین طویله‌ای برای نگهداری گاو (رشیدنجفی، ۱۳۸۸: ۴۲).

شکل ۹. پلان اجزا حمام (عکس از نگارنده)

گرمابه‌ها، عناصر کالبدی و تزئینات
سیده سارا محمدی

صص ۱-۱۹

مصالح و تزئینات حمام

ایرانیان در ساخت حمام ذوق و سلیقه خاصی به خرج می‌داده‌اند؛ تزئینات، نقاشی‌ها و گچ‌بری‌های به جامانده به همراه طاق نماهای زیبا و کاشیکاری‌های متنوع و دلربا، همگی گواه این مدعاست، بیشترین تزئینات حمام همیشه در بینه است (گنج نامه ۱۳۸۳: ۷).

انواع تزئینات در حمام‌ها

تزئینات در حمام‌ها را می‌توان براساس کاربرد آن‌ها، به تزئینات کالبدی و تزئینات الحاقی تقسیم کرد:

• تزئینات کالبدی

این نوع تزئینات همراه با اندام و کالبد بنا جان می‌گیرد. ستون‌های سنگی یا تزئینات مقرنس کاری، و کاربردی از جمله تزئینات وابسته‌ای هستند که در حقیقت بخشی از معماری حمام‌ها با آن شکل گرفته است.

الف. ستون‌های سنگی

کاربرد ستون‌های سنگی در سرپینه و گرمخانه به عنوان یکی از عناصر مهم معماری حمام مطرح است که گاه جنبه تزئینی نیز پیدا می‌کند. ستون به عنوان عنصری تزئینی رایج گردید که به سبب استعمال زیاد آب و وجود رطوبت و بخار در حمام‌ها، تزئینات تا حدودی با سایر بناها متفاوت بود. مانند حمام‌های وکیل در شیراز، عمارت آصف در سنندج، شیخ‌الاسلام در کرمان و صفاد در قزوین (مخلصی، ۱۳۸۲: ۱۰۸).

تصویر ۱۰. ستون سنگی حمام (عکس
از نگارنده)

از تصاویر به جای مانده از دوره تیموری چنین برمی‌آید که حمام‌ها فاقد ستون‌های سنگی بوده و گنبد و سقف فضاها را فوق، مستقیماً بر روی طاق‌های چهار صغه قرار می‌گرفته‌اند. اما از دوره صفویه استفاده از ستون سنگی در معماری حمام رایج و کاربرد آن در دوره زندیه و قاجاریه نیز ادامه پیدا کرد.

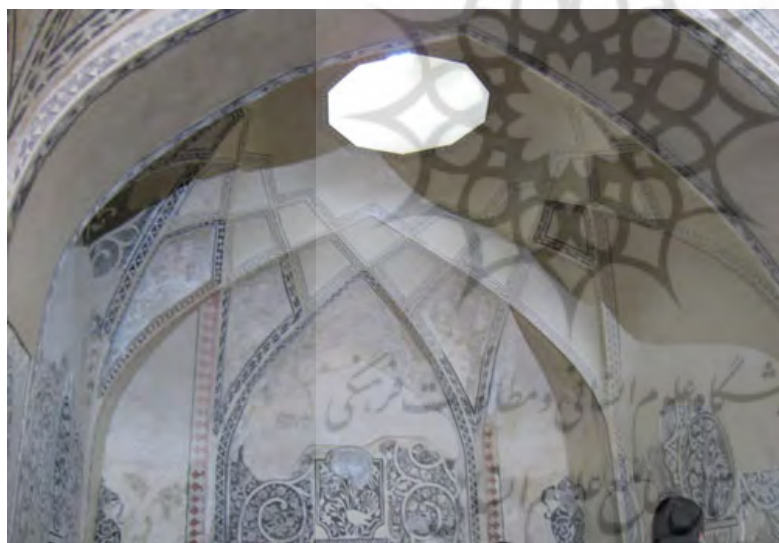
بدنه اصلی بعضی از ستون‌های استوانه‌ای شکل و از سنگ یکپارچه است ولی ستون‌های زیادی را نیز می‌توان یافت که مقطع عرضی آن به صورت پنج ضلعی، شش ضلعی و یا هشت ضلعی است. عموم این ستون‌ها به خصوص در قسمت گرمخانه ساده و فاقد تزئینات می‌باشند.

سرستون‌های بار به سرپینه و گرمخانه حمام‌ها، برخلاف کاخ‌ها که از تندیس‌های حیوانی، انسانی و یا هنرهای تجسمی دیگر برخوردارند، ساده و از چند قطعه سنگ بزرگ و کوچک تراشدار که از کوچک به بزرگ بر روی هم قرار می‌گرفت، تشکیل می‌شد. گاهی سرستون‌ها و پایه ستون‌ها به صورت قرینه بوده و شبیه به گل نیلوفر باز شده می‌باشند.

در پاره‌ای از حمام‌ها، تمامی تلاش هنرمند و حجار مصروف هنرنمایی در سرستون‌ها شده است که با حجاری مقرنس‌های ظریف بر روی سرستون‌ها بر زیبایی آن‌ها افزوده است.

ب. کاربندی

کاربندی و رسمی بندی یکی از مهم‌ترین عناصر تزئینی در معماری حمام‌ها بوده که جهت ایجاد تناسبات فضاها، کاربرد فراوان داشته است. کاربندی، لوزی‌هایی هستند که از تقاطع طاق‌های مورب به دست می‌آیند. اضلاع زیرین این لوزی‌ها بزرگ و باریک بوده و هرچه به مرکز گنبد نزدیک می‌شوند، از ابعاد این دو ضلع کاسته می‌شود و سطح مطبوع، متناسب و زیبایی را جهت ساخت گنبد به وجود می‌آورد. تعداد اضلاع شمسه بزرگی که در مرکز گنبد تشکیل می‌شود، به ابعاد فضای سرپینه و یا گرمخانه بستگی دارد.

شکل ۱۱. کاربندی حمام (عکس از نگارنده)

• تزئینات الحاقی

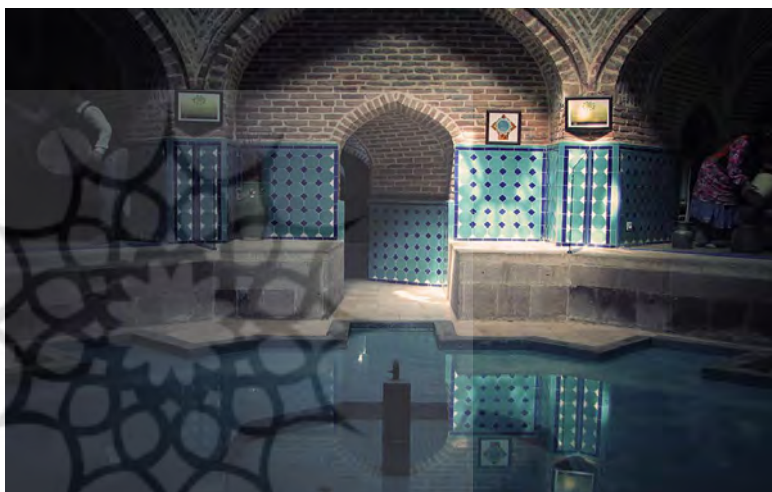
این نوع تزئینات پس از اتمام ساختمان حمام، به بنا افزوده شده است. اهم این تزئینات عبارتند از:

کاشی کاری

کاشی یکی از مهم‌ترین مصالح تزئینی بوده که در حمام‌ها، و در سردرها، سرپینه‌ها، حتی گاهی گرمخانه‌ها به عنوان یک عنصر تزئینی نقش را ایفا می‌کرده است. تلفیق کاشی‌های چند وجهی و یا چلیپایی از اهم نگاره‌های هندسی بود که در آزاره حمام‌ها به کار می‌رفته است. به سبب جذب نکردن رطوبت، در پوشش حمام‌ها کاربرد زیادی داشته است. مانند کاشی‌کاری‌های حمام چهار فصل اراک، که نام این حمام نیز از

تابلوهای کاشی‌کاری در چهار جهت آن گرفته شده است (همان، ص ۳۶۲، ۳۶۳). کاشی خشت هفت رنگ که در دوره‌های قبل معمول بود در دوره صفوی مجدد احیا شد. بر روی این نوع کاشی‌ها که به صورت مربع است، نقش‌ها و طرح‌های رنگارنگ نقش بسته که از کنار هم قرار گرفتن آن‌ها، مجموعه زیبایی از نقش و نگارها پدید می‌آید که در حمام‌ها کاربرد فراوانی داشته است. کاشی هفت رنگ به دو جهت در حمام‌ها به خصوص د ازاره و سرپینه‌ها و گاه تمام دیوارهای حمام چهار فصل، به کار میرفت.

استفاده از کاشی معرق در حمام‌ها به علت نفوذ بخار آب و فروپاشی زود هنگام آن قابل استفاده نبود. به علاوه کاشی خشت هفت رنگ، میدان دید بهتری در ارائه مناظر و تصاویر در معرض نمایش می‌داد و کاشی کار از محدودیت‌هایی که جهت استفاده از تصاویر در کاشی معرق وجود داشت رهایی می‌یافت. نقوش کاشی‌ها: انسانی، حیوانی، گیاهی، تزئینات هندسی و معقلی (گنج نامه ۱۳۸۳: ۱۲).

شکل ۱۲. کاشیکاری حمام (عکس از نگارنده)

آهک بری

حمام‌ها به علت این که در معرض رطوبت و مواد خورنده هم چون صابون، نور، هوا، آب گرم قرار داشته اند، آسیب پذیرتر از دیگر ابنیه بوده اند. به همین علت در ساخت داخل حمام از آهک استفاده می‌شد (فخار تهرانی، ۱۳۸۴: ۹). در مکانی که بخار آب و گرما هر کار هنری از هنر کاشی معرق و گچ بری و نقاشی را دچار مخاطره شدید می‌سازد، هنرمندان ایرانی با ذوق و خلاقیت و به کارگیری تکنیک و هنر و مصالح مرغوب و حوصله فراوان، بدیع ترین نقوش ماندگار را در حمام خلق کرده اند (زمرشیدی، ۱۳۸۲: ۷۹). بهترین نمونه این معماری که در آن آهک بری و نقاشی استفاده شده حمام وکیل شیراز است که کاری پر حرکت و زیباست (پیرنیا، ۱۳۸۱: ۱۳۴).

رخت‌کن حمام وکیل شیراز نقش برجسته‌های آهک بری با موضوعات متنوع چون معراج پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم، قربانی کردن حضرت اسماعیل علیه السلام، و به چاه انداختن حضرت یوسف علیه السلام داشته است (بحرالعلومی، ۱۳۷۴: ۴۸). هنر آهک بری به شیوه گچ بری از جمله هنرهای تزئینی ارزشمندی که در تزئین حمام‌ها مورد استفاده فراوان داشته و در میان هنرهای تزئینی و آرایشی در معماری حمام‌ها جایگاه والایی به خود اختصاص داده است. این اعتبار نه تنها به سبب کاربرد ویژه آهک، با خواص شیمیایی و مکانیکی خاص در فضاهای مرطوب حمام‌ها، به عنوان

مصالح ساختمانی مهم و مقاوم می‌باشد، بلکه شکل پذیری آهک همچون گچ امکان
کنده کاری‌ها و ریزه کاری‌های جالی را فراهم می‌کند.

هرچند آهک ببری ظرافت خاص طرح گچ ببری‌ها را ندارد لیکن تنها مصالح قابل
استفاده است که در فضای مرطوب حمام مقاوم و ماندگار است. آهک ببری حمام‌ها
اصولاً دولایه است. لایه اول آهک با خواص ساروج استفاده شده و لایه دوم با شیر
خرما و انگور مخلوط شده تا دیرتر بگیرد و فرصت کافی جهت برش و کنده کاری
تصاویر باقی باشد (مخلصی، ۱۳۸۲: ۱۱۳، ۱۱۴).

مقرنس کاری

از دیگر عناصر تزئینی حمام‌ها، مقرنس کاری می‌باشد. گاه ریزه کاری و پرکاری این
تزئینات در حمام‌ها نشان از پرحوصلگی، صبردقت و ذوق معمار و گاه ابراز درخشش
هنر و هنرمند در برابر بانی متنفسد و ثروتمند بنا بوده است. به عبارت دیگر دقت و ذوق
هنرمند در نمایش مقرنس‌های پرکار، به میزان شخصیت بانی حمام و سرمایه گذاری
وی نیز بستگی داشت که در برخی از حمام‌ها این نوع تزئینات را در شاهکار تزئینات
وابسته به معماری می‌توان تلقی نمود (مخلصی، ۱۳۸۲: ۱۱۲).

شکل ۱۳. آهکبری حمام (عکس از نگارنده)

سایر تزئینات و نقوش

طولانی بودن حضور مشتریان در رخت‌کن، به عنوان محل گفتگو و استراحت، موجب
توجه بیشتر به تزئینات این فضاها شده است. در بعضی حمام‌ها سراسردیوارهای
رخت‌کن را با نقوش گل و گیاه، اسلیمی، پزندگان، میوه‌ها، جامهای شربت و داستانهای
پهلوانی و مذهبی، عمدتاً با ساروج که در فضای حمام دوام بیشتری داشت، تزئین
می‌کردند (زمرشیدی، ۱۳۷۷، ۷۸: ۸۰).

- گاه برای تزئین رخت‌کن سنگاب‌های نفیس و زیبا می‌گذاشتند، مانند چهار
سنگاب مرمین مزین به نقوش برجسته شیردر حمام حاج محمد رحیم (صفا)
قزوین و سنگاب حمام علیقلی خان از دوره صفوی در اصفهان
- در دوره تیموری نقوش گل و برگ در هم پیچیده بر زمینه آبی لاجوردی و گل‌ها به
رنگ سفید، فیروزه‌ای و سبز و زرد که بیشتر به صورت معرقی مطرح بود.

• جا کفشیها در اغلب حمام‌ها از سنگ یا آجر است و برش بالای آن طرحی از قوس‌های خفته مرسوم دارد. آزاره حمام‌ها اغلب از سنگ یا کاشی است و بعضی آزاره‌ها با کاشی معرق و هفت رنگ‌ترین می‌شده است (حمام گنجعلی خان).

• سردر حمام‌ها ممکن است بسیار ساده و زمانی پرنقش و نگار باشد. در بعضی موارد سردر با آجر و کاشی و سنگ، مقرنس کاری شده و گاهی اوقات بسیار ساده و فقط با اندودی از گچ آرایش شده است، مانند حمام حضرت در تکیه پهنه سمنان. آهکبری به صورت ساده و رنگی نیز از جمله تزئینات داخلی مهم حمام‌ها شمرده میشود و بسیاری از حمام‌ها از ادوار گذشته با این شیوه آرایش شده است. حمام کردشت در آذربایجان شرقی نمونه جالبی از این گونه حمامها است (کیانی، ۲۵۱: ۱۳۸۶).

• کف بینه و غرفه‌های اطراف آن معمولاً سنگی است و آزاره‌های آن کاشی یا سنگ و دیوارهایش پوشیده از گچ بری و آهک بری و نقاشی است. زیرگنبد میانی و طاقهای غرفه‌ها هم پوشیده از انواع کاربندی‌های ظریف با گچ بری یا آهک بری است. نورپردازی منظم بینه نیز بر جلوه و تاثیر این تزئینات می‌افزاید (گنج نامه ۱۳۸۳: ۷).

• فضای رخت‌کن و گرم‌خانه را با به کارگیری پوشش‌های طاقی متنوع، مانند چهارطاقی، گلودرهم، مقرنس و رسمی‌بندی تزئین نموده و با آجر و ملاط گل و آهک پوشیده و با ساروج اندود می‌کردند که علاوه بر تزئین عایق صوتی بود (زمرشیدی، ۷۷۳۱: ۹۷، مخلصی، ۲۸۳۱: ۹۰؛ فخاری تهرانی، ۹۷: ۹۹).

• سطح و جدارهای بنا با سنگ تراشیده و مرمر سفید و کاشی لعابدار تزئین یافته بود. محوطه حمام با سقف‌های گنبدی شکل پوشیده شده و در میان سقف نیز طاق‌های کوچکتر و برجسته با سوراخ‌های متعدد برای نورگیری تعبیه نموده بودند؛ که آنها را جامگه و گل جام می‌نامیدند (نراقی، ۱۳۷۴: ۲۱۳). جنس سنگ‌های بکاررفته در حمام به خاطر سهولت نظافت معمولاً از مرمر انتخاب می‌شده است.

• کف حمام با انواع سنگ‌ها و به ویژه سنگ مرمر پوشیده با استفاده از «گره شش حصیری» کنار یکدیگر چیده می‌شده اند (فخاری تهرانی، ۱۷۱: ۱۳۶۶).

• کتیبه‌های حمام‌ها نیز علاوه بر آنکه مالک حمام را معرفی می‌کرد، دعاها و اشعاری درباره پاکیزگی و امانت‌داری و غیره داشت.

نتیجه‌گیری

گرمابه‌ها یکی از گونه‌های کهن و مهم معماری ایران به شمار می‌روند، چون پاکیزگی و شست و شو، یکی از آیین‌های گذر در زندگی ایرانیان بوده است پس بدیهی است اگر چنین پدیده فراگیری در تمامی وجوه فرهنگی، هنری، و ادبی مردمان این سامان نمود یافته باشد. از آنجا که پیشینیان، تاریخ مکتوب معماری این سرزمین را مدون نساخته اند، لذا تمامی منابع و متون کهن، اعم از تاریخی، پزشکی، ادبی، فنی، و... شایسته جستجویی ژرف به منظور یافتن پاسخی برای نادانسته‌های بسیار ما هستند. مطالعات انجام شده، نشان از استمرار فرهنگ و معماری گرمابه‌ها در طول تاریخ دارد؛ بدین معنا که در یک فرآیند تکمیلی، ساخت گرمابه‌ها در هر زمانه‌ای بر تجارب پیشین استوار بوده است. با توجه به اینکه مباحث گوناگون مرتبط با حمام‌ها به طور عام در این مورد

بحث و بررسی قرار گرفت، به نظرمی‌رسد که با عنایت به برآیند مطالعات پیشین و مطالعه حاضر موضوعات زیر می‌توانند زمینه تحقیقات آتی قرار گیرند:

- مطالعات جامع درباره وجوه گوناگون مردم شناسی گرمابه‌های استان
- بررسی و آسیب شناسی دقیق حمام‌ها
- مرمت و بازسازی این آثار تاریخی
- کاربری دادن و استفاده از این حمام‌ها
- مرمت حمام‌ها توسط اداره میراث فرهنگی و تبدیل کردن آن‌ها به عنوان بخشی از فضای اداری سازمان، موزه، رستوران سنتی، گالری.

منابع

۱. ابن بلخی، (۱۳۸۵)، فارس‌نامه. تصحیح و تحشیه گای لیسترانچ و رینولد الن نیکلسون، تهران: انتشارات اساطیر.
۲. باستانی پاریزی، م، (۱۳۶۸)، گنجعلیخان، تهران: اساطیر.
۳. پاپادوپولو، ا، (۱۳۶۸)، معماری اسلامی، ترجمه حشمت جزئی، تهران: نشر فرهنگی رجا.
۴. پولاک، ی، (۱۳۶۱)، سفرنامه (ایران و ایرانیان)، تهران: انتشارات خوارزمی.
۵. پاپادوپولو، آ، (۱۳۷۴)، «معماری مدنی در اسلام»، ترجمه اقبالی، آ. فصلنامه هنر، ش ۲۹.
۶. پیرنیا، م، (۱۳۸۱)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
۷. پیرنیا، ع، (۱۳۷۲)، معماری اسلامی ایران، تهران: دانشگاه تهران.
۸. پارسی، ف، (۱۳۸۳)، «حمام نویر طرح پردیسان سازمان میراث فرهنگی کشور»، معمار، ۱۰: ۱۸.
۹. تجویدی، ع، (۲۵۳۵)، دانستنی‌های نوین درباره هنر و باستان شناسی عصر هخامنشی برینباد کاوش‌های پنج ساله تخت جمشید در سالهای ۲۵۲۷-۲۵۳۲ شاهنشاهی، تهران: نشر وزارت فرهنگ و هنر.
۱۰. تهرانی، ف، پور فتح الله، م، قاسمی، ز، (۱۳۹۲)، «بررسی تطبیقی نحوه آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام»، فصلنامه نگره، ش ۲۶، صص ۷۲-۶۱.
۱۱. الحلی الشافعی، (۱۳۷۵)، علی ابن برهان الدین، السیره الحلبیه، الجز الاول، بیروت: مکتبه الاسلامیه.
۱۲. حاج قاسمی، ک، (۱۳۸۳)، حمام‌ها، تهران: نشر روزانه.
۱۳. راوندی، م، (۱۳۷۱)، تاریخ اجتماعی ایران، تهران: انتشارات نگاه.
۱۴. رشید الدین ف، (۱۳۵۰)، وقفنامه ربع رشیدی، به کوشش مجتبی مینوی و ایرج افشار، تهران: انجمن آثار ملی.
۱۵. رشید نجفی، ع، (۱۳۸۸)، حمام‌های تاریخی تبریز، با همکاری فرامرز پارسی، تبریز: انتشارات آشینا.
۱۶. رضی، ه، (۱۳۵۹)، آیین مهر، تهران: فروهر.
۱۷. زمرشیدی، ح، (۱۳۸۲)، معماری ایران مصالح شناسی سنتی، تهران: انتشارات زمرد.
۱۸. سلطانزاده، ح، (۱۳۷۲)، فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۱۹. طبسی، م، (۱۳۸۶)، «شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر تغییرات کالبدی و عملکردی معماری گرمابه‌های ایران در دوره صفوی»، پایان نامه دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.
۲۰. طبسی، م، (۱۳۹۰)، گرمابه‌های ایران در آینه سفرنامه‌ها، مشهد: انتشارات سخن گستر و معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد.
۲۱. طوفان، ج، (۱۳۸۱)، تاریخ اجتماعی جهرم در قرون گذشته، شیراز: ثروت عکاشه، موسوعه التصویر الاسلامی، بیروت ۱۹۹۹.
۲۲. طبری، م، (۱۳۵۲)، ترجمه پاینده، ۱. تاریخ طبری (تاریخ الرسل والملوک)، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۲۳. فخاری تهرانی، ف، (۱۳۶۶)، حمام‌ها، در معماری ایران: دوره اسلامی، به کوشش کیانی، م. ج ۱، جهاد دانشگاهی.
۲۴. فخاری تهرانی، ف، (۱۳۷۹)، «حمام‌ها در نظرگاه زمان»، صفه، ش ۳۰، بهار و تابستان.
۲۵. بی‌نا، برگزیده‌ای از نوشته‌های زند و پازند، ترجمه پهلوی به فارسی، با بررسی‌ها و یادداشت‌های اورنگ، باب ۷۴، تهران: چاپ راستی.
۲۶. فخار تهرانی، ف، (۱۳۸۴)، مجموعه مقالات همایش حمام، تهران: پژوهشکده مردم شناسی.
۲۷. فریدونی، ع، (۱۳۸۴)، نهج الفصاحه، قم: نشر قلم.
۲۸. فقیهی، ع، (۱۳۵۷)، آل بویه او اوضاع زمان ایشان، تهران: صبا.
۲۹. قبادیان، و، (۱۳۸۵)، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، تهران: دانشگاه تهران.
۳۰. کامبخش فرد، س، (۱۳۵۰)، «کاوش‌های علمی در کنگاور معبد آناهیتا»، مجله باستان شناسی، ش ۸.
۳۱. کیانی، م، (۱۳۸۶)، تاریخ هنر و معماری در ایران دوره اسلامی، تهران: سمت.
۳۲. گنجنامه، (۱۳۸۳)، حمام‌ها دفتر هجدهم، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات روزنه.

گرما به‌ها، عناصر کالبدی و تزئینات
سیده سارا محمدی

صص ۱-۱۹

۳۳. مهجور، ف، (۱۳۸۲)، «حمام در شهرهای ایرانی»، کتاب ماه و هنر، صص ۶۶-۶۰.
۳۴. معین، م، (۲۵۳۵)، مزدیسنا و ادب پارسی، ج ۱، تهران: نشر علمی فرهنگی، تهران.
۳۵. مجیدزاده، (۱۳۸۰)، تاریخ و تمدن بین‌النهرین، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۳۶. مخلصی، م، (خرداد و تیر ۱۳۸۲)، «تزئینات و آرایه‌های حمام کتاب ماه و هنر»، ش ۵۷، صص ۱۱۴-۱۰۶.
۳۷. مظاهری، عر، (۱۳۴۸)، زندگی مسلمانان در قرون وسطی، ترجمه مرتضی راوندی، تهران: نشر فرانکلین.
۳۸. مسعودی، (۱۳۴۴)، مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۳، قم: دارالحجره.
۳۹. نراقی، ح، (۱۳۷۴)، «حمام‌های قدیمی ایران»، ماهنامه ساختمان.
۴۰. نوری شادمهانی، ر، (۱۳۸۵)، «عناصر ساختاری و تزئیناتی حمام در نگاره‌ای از کمال الدین بهزاد»، کتاب ماه و هنر.

